

LES MINORIES ÈTNIQUES I LLUR REPRESENTACIÓ A L'ART MEDIIEVAL TARRAGONÍ

Isabel COMPANYS FARRERONS
Núria MONTARDIT BOFARULL
Departament d'Història de l'Art

1. RELACIONS ORIENT-OCCIDENT DES DE L'ANTIGUITAT

El món medieval heretà de la cultura greco-llatina la concepció de l'Orient. Els relats dels viatgers grecs i de personatges com Ctèsias (metge de la cort persa del s. -V) o Megàstenes (ambaixador de Seleuc Nicàtor a l'Índia) fomentaren les descripcions literàries dels pobladors de l'Índia, Etiòpia, Albània i Catai, de límits geogràfics ben poc definits i que moltes vegades es confonien entre ells. Totes les terres situades a l'est d'Europa estaven embolcallades de misteri. La imaginació, a la qual es donava lliure curs, pel desconeixement d'aquelles, se sumava a la por i al despreci per l'inhabitual. Es creaven així els «portents», prodigis, monstres o sers conformats contra natura. Les «races» monstruoses foren catalogades per Plini el Vell (a la seva *Història natural*), compilador de tradicions anteriors. Els habitants d'indrets meravellosos, insòlits quant a físic i costums, foren popularitzats durant l'Edat Mitjana, incorporant-se als *Bestiaris*, al costat d'espècies animals, amb una finalitat eminentment moralitzadora. Dins el repertori teratològic (homes amb anomalies corporals) figuraven: talles infreqüents (gegants i pigmeus), exageració per hipertrofia d'algun membre («amycitirae»⁽¹⁾, «panotii»⁽²⁾, «sciopodes»⁽³⁾), possessió de membres superflus (com els «cynodontes»⁽⁴⁾), o diferents l'un de l'altre, trencant la simetria (una mà amb més dits que la seva opo-

(1) Un prominent llavi inferior els servia d'ombrel·la.

(2) De grans orelles.

(3) Proveïts d'un enorme peu que, donat el cas, els protegia contra el sol.

(4) Amb doble fila de dents.

sada), manca d'algun membre (cíclops ⁽⁵⁾, «sciritae» ⁽⁶⁾), heteromorfes (sers híbrids com les sirenes ⁽⁷⁾, els cinocéfals ⁽⁸⁾, sàtirs ⁽⁹⁾, hipòpodes ⁽¹⁰⁾), desplaçament d'un òrgan (com els «blemyae» ⁽¹¹⁾ o els antípodes ⁽¹²⁾), barreja de sexes... El color constituïa també un factor essencial en la relació d'individus emplaçats en llocs exòtics. La pigmentació anava lligada a una actitud de rebuig, per ésser antitètica a la idea de bellesa occidental. Trobem doncs els etiòps, ubicats indistintament a l'Àfrica o a l'Índia i els mauritans o moros (del gr. «mauros» fosc). Resultaven igualment sorprenents els albans, caracteritzats pels seus cabells blancs. Per a remarcar la barbàrie i la incivilització es representaven homes i dones tots recoberts de pèl, que arribarien a ésser coneguts com la personificació del «salvatge».

La varietat d'estructures socials i de cultura (religió, tipus d'alimentació, lloc d'habitatge...) influïa en considerar pobles singulars: els garamants, els troglodites, els ictiòfags, els antropòfags ⁽¹³⁾, les amazones o els oloradors de pomes (o «astomi»).

L'origen de molts d'aquests pobles pot explicar-se per la conjunció d'elements associats a fòbies ancestrals (com la por a la devoració o la bestialitat) o a una particular interpretació de caràcters exteriors reals (fruit de mutacions genètiques) o extraordinaris (malformacions congènites). De cada un d'ells per separat es podien extreure conseqüències morals, advertint de llur tendència cap a certs pecats. Respecte al color de la pell, la foscor, susceptible de desaparèixer per acció del baptisme, es relacionarà amb el pecat i els vicis.

Els contactes Orient-Occident es precipitaren de forma accelerada gràcies a l'expansió de l'Islam. El fons cultural i artístic europeu s'enriquí notablement per la introducció d'un nou gust i d'un luxe sense precedents. La Península ibèrica s'erigí com a punt privilegiat de connexió i convivència d'ambdues cultures. Els monarques i personatges destacats cristians es preuaven de posseir objectes orientals. S'envoltaven de savis, mags, músics, poetes musulmans i manifestaven llur superioritat seguint modes exòtiques. Nombroses peces d'orfebreria, marfil i teixits sarrains passaren a formar part dels tresors de les catedrals. La terminologia aplicada a múltiples tècniques artesanals i a productes sumptuaris manté encara viu el record del domini àrab, el qual impulsà una imitació gairebé sistemàtica en el camp artístic, per part d'Occident.

- (5) D'ull únic disposat al mig del front. Un capitell del claustre de la catedral tarragonina està decorat amb un cíclop que traspasa amb la llança un drac alat de cap lleoní.
- (6) De cara plana, per absència de nas.
- (7) Fusió d'aus amb dones.
- (8) De cap de gos i aspecte simiesc.
- (9) Amb atributs de boc.
- (10) Amb cascos de cavall.
- (11) Amb la cara traslladada sobre el pit, sense cap ni coll.
- (12) De peus girats i amb vuit dits.
- (13) Els dos darrers menjadors de peix i d'homes, respectivament.

Les rutes comercials de la Mediterrània, compartides fonamentalment entre els musulmans (de la zona del sol naixent, recorreguda per les caravanes, a al-Andalus), Bizanci i les ciutats italianes, consolidaren els lligams d'Europa amb les terres de Llevant. Cal esmentar la intervenció dels jueus, ocupats sobretot en el tràfic d'esclaus de procedències diverses. El desplaçament poblacional des dels confins de ponent s'efectuà pel desig de recuperar Jerusalem. Les croades afavoriren la coneixença de territoris distants i impulsaren l'avanç del comerç italià (en detriment dels mercaders jueus). Excitaren la consciència col·lectiva del cristianisme enfront de l'islam i del judaisme. Però alhora desvetllaren l'interès, per exemple, per solucions arquitectòniques descobertes a Terra Santa i Bizanci, fórmules que foren traslladades a Europa.

2. Convivència de diferents grups ètnics

La permanència sobre un mateix territori d'habitants de creences religioses diferents accentuà el sentiment cristià fins a caure en el fanatisme, en contraposició amb els fidels d'altres devocions. A la Península, aquest fenomen fou encara molt més viu per la llarga lluita enfront de l'islamisme. Si en un principi la Reconquesta tenia com a objectiu primordial la recuperació de les terres usurpades, esdevingué amb el temps una croada religiosa, semblantment a la campanya contra els albigesos a França.

La presència dels àrabs restà testimoniada en nombroses manifestacions artístiques: com a portadors d'una cultura superior (músics, dansadors, escenes d'interior...) o vistos, al contrari, com a guerrers implacables i heretges.

A les comarques tarragonines, l'assentament de població musulmana està escassament documentat, a excepció de l'àrea de Tortosa i de les seralades de Prades i Ciurana. A la ciutat de Tarragona no resulta massa adequat de parlar de reconquesta sinó simplement de restauració de la seu arxiepiscopal i de repoblament, per haver-se reduït anteriorment a ésser una espècie de baluard militar. Si, a partir del s. XII, acollí immigrants sarraïns, aquests foren artesans o esclaus obtinguts segurament per compra ⁽¹⁴⁾ a mercaders jueus o per captura en expedicions bèl·liques (adquirits en «bona guerra»). La contribució àrab dins l'art, que deixà una empremta tan forta als nuclis més islamitzats, s'estengué fins a contagiar les obres cristianes, generant un nou estil: el mudèixar, terme que serveix de qualificatiu a diferents corrents occidentals per a indicar llur fusió íntima, donat l'eclecticisme musulmà. A Catalunya, descobrim mostres mudèixars que, tot i no haver sortit potser en alguns casos de mans d'artistes orientals, sí palesen una coexistència

(14) Segons Sanç Capdevila (*El mercat d'esclaus a Tarragona, a la primera dècada del s. XV*. «Butlletí Arqueològic» (Tarragona), 46 (1929-33), 301-302, a la fira de Tarragona es venien esclaus d'origens diversos: sarraïns, russos, tàrtars, armeris, nord-africans, sards...

amb ells. Recordem que la Corona d'Aragó englobava part dels centres més sobresortints de la cultura mudèixar: València, Aragó i les Balears.

Tarragona degué estatjar ben aviat una comunitat jueva, encara que no es pot fixar amb exactitud la data dels primers establiments. Posseïm la descripció del geògraf Abu-Abdallah Mohamed al Edrisi (1100-m. 1164)⁽¹⁵⁾, qui ens la presenta com a ciutat de juevia. En canvi, el 1173, el viatger Benjamín de Tudela ja no ho menciona. No obstant, com en altres ciutats els jueus es concentraren en un call o juevia⁽¹⁶⁾, els habitants del qual es reunien institucionalment en una mateixa aljama. La sort que corregueren fou similar per tot Europa, només amb decalatges temporals. En un primer moment foren tolerats, però en arribar al s. VII Sisebut els obligà a batejar-se, extremant la política antijueva del tercer concili de Toledo, que es renovà al sisè i vuitè.

Amb les croades s'encengueren els ànims antisemítics. A més de perjudicar els comerciants jueus, a partir del s. XI s'empregueren «pogroms» amb matances⁽¹⁷⁾, promogudes per les predicacions que les precedien. A la violència dels enfrontaments hi contribuïen clares raons d'ordre econòmic, ja que en prohibir el cristianisme la usura, foren els jueus qui efectuaren les activitats creditícies. Per tant, a les discrepàncies pròpiament religioses, s'hi afegiren les accions personals dels deutors envers llurs creditors. No obstant els jueus representaven el suport financer dels monarques, que els beneficiaren en successives ocasions, en contra del sentiment popular.

La postura papal es definí de forma explícita al IV concili laterà (1215): prohibició de la usura i obligació de portar vestits especials⁽¹⁸⁾ i de viure confinats en barris separats («gitats»). Innocenci III, qui el presidí, havia pres la iniciativa de dues croades: la quarta contra l'islam (1204) i l'albigesa (1208) i recolzà la creació de les ordres mendicants. La tasca dels dominics fou cabdal perquè el coneixement de l'hebreu i de l'àrab que se'ls demanava els permeté de dirigir el combat doctrinal. El cristianisme fou defensat fervorosament per mitjà de les controvèrsies⁽¹⁹⁾ entre teòlegs de l'Església i rabins hebraics, imi-

(15) *Descripción de España de Xaif Aledris*. Estudio de J. Antonio Conde. Madrid, 1799, p. 65.

(16) Tot i que ben aviat els jueus tendiren a agrupar-se en un mateix barri (com, per exemple, a Vienne el 849), abans del 1179 eren lliures d'instal·lar-se on volguessin. En aquella data, corresponent al III concili laterà, es dictà una disposició que els prohibia de conuiu amb els cristians, per considerar que al Llenguadoc havien estat còmplices dels albigesos.

(17) Ocorregudes el 1096 a la conca del Rin, es repetiren el 1146-47, obligant els jueus a desplaçar-se cap a Baden, Austria i Polònia.

(18) Els jueus havien de dur un senyal distintiu o rodella cosit sobre el pit (vermell o groc, a Catalunya normalment la meitat de cada color) o sobre el muscle esquerre (com es fixarà a les ordenacions tortosines del 1489). Les dones estaven obligades a portar-lo al front, encara que a les terres catalanes podien substituir-lo per dues cintes (una vermella i una groga). Els moros també estaven subjectes a unes normes com la de portar els cabells tallats en rodó sobre les orelles i dur un drap de color groc o blau al muscle (d'acord a l'establert a les corts de Lleida del 1300 i a la mateixa ciutat l'11 d'abril del 1436, reiterat igualment a les esmentades ordenacions de Tortosa).

(19) A Catalunya, Jaume I va acceptar la celebració de controvèrsies (com a conseqüència de les

tant les discussions de Jesús nen amb els doctors del temple o les seves predicacions a l'edifici sagrat.

Per part del poble, les represàlies sovintejaren, motivades per l'odi que suscitaven les pràctiques usuràries o aprofitant els buits de poder, a la mort d'un monarca. L'actitud de la reialesa s'anà decantant progressivament de la concessió de privilegis a l'adopció de mesures restrictives, que reproduïen fidelment les dictades pel poder eclesiàstic. Als «Costums de Tortosa», publicats el 1279, es repetien amb precisió les indicacions anteriors sobre el vestit. A més de la rutlla o rodella, s'exigia als homes de portar una capa llarga amb caperó llisa i fosca. Les dones, que no podien abillar-se amb vestidures cristianes, havien de dur l'aldifara sobre les altres peces (com les sarraïnes) i els estava prohibit de cobrir-se el cap amb sàvenes o tovalloles i d'adornar-se amb anells d'or o de pedres precioses. Una butlla de Gregori IX refermà l'ús del distintiu (obligatori des dels 13 anys per als homes i des dels 12 per a les dones), imposat amb duresa per Pere el Gran.

El període de major esplendor de la comunitat jueva a Tarragona sembla correspondre al s. XIV, època en què ja havien estat expulsats d'altres països (com fou el cas d'Anglaterra, d'on Eduard I els féu marxar el 1290 o com succeí a França el 1306). Tanmateix, a partir de mitjan segle llur situació anà empitjorant. La gran pesta del 1348 provocà nombrosos avalots, davant les acusacions infundades que se'ls llançaven de propagadors de l'epidèmia.

El 1391 significà, però, l'any més funest, degut a la febre antisemita que des de Sevilla s'escampà per tot arreu, arran de les prèdiques de l'ardiaca d'Ecija Ferran Martínez. S'arribaren a assaltar i cremar diferents jueries, que mai més havien de recuperar-se. Des de llavors fins a l'expulsió definitiva (1492), llur activitat minvà gradualment, exposada a reiterades coercions.

3. Tòpics medievals aplicats a nuclis minoritaris de població

Com a figura destacada dins la pugna intel·lectual, hem d'esmentar Ramon Llull qui esgrimia els seus raonaments doctrinals com a armes de persuasió. El 1412, el papa Benet XIII convocà el congrés conegut com a «disputa» o «controvèrsia» de Tortosa, després del qual va expedir la butlla «Et si doctores Gentium» (1415), amb decrets ignominiosos per als jueus. El resultat final fou un elevat nombre de conversions forçoses i el desmantellament de les aljames. Partidari d'aquest prelat, el dominic St. Vicenç Ferrer sobresortí pels seus discursos exaltats. El paper que jugaren els conversos tampoc fou insignificant. Ja al s. XI, podem citar l'aragonès Pedro Alfonso, apadrinat per Alfonso el Batallador i autor de la *Disciplina clericalis*. Altres,

predicacions cristianes a les sinagogues), aconsellat per Ramon de Penyafort, general dels frares predicadors. Així mateix, per mediació d'aquest darrer personatge i per indicació de Gregori IX, el 1232 s'instaurà la Inquisició a les nostres terres.

al llarg del s. XV i en circumstàncies més adverses, atacaren amb intransigència els seus antics correligionaris, pressionats per l'estricta observància de la puresa de sang.

A part les polèmiques més obertes que acabem d'indicar, no manquen els atacs al poble jueu de forma indirecta. Les vides de sants constituïen un excel·lent mitjà per a fer-ho. En efecte, la *Llegenda daurada*, que aplega un important conjunt de relats hagiogràfics, cristològics i marians, redactats pel dominic italià J. de Voragine (s. XIII) conté episodis que, si bé reproven l'actuació de personatges concrets, no deixa per altra banda d'ésser un clar exponent de la mentalitat antijueva medieval. Com a exemples del que diem podem assenyalar: les llegendes de St. Nicolau de Bari (conversions del jueu prestador i del que havia fuetejat una imatge del sant)⁽²⁰⁾, St. Esteve (discussions a la sinagoga)⁽²¹⁾, St. Silvestre (disputa entre el sant i els doctors jueus)⁽²²⁾, del bisbe St. Basili (conversió d'un metje jueu)⁽²³⁾, de l'apòstol St. Jaume (narració de la destrucció de Jerusalem i de la Diàspora)⁽²⁴⁾, del descobriment de la Sta. Creu, en presència dels jueus⁽²⁵⁾, de l'Ascensió del Senyor (capítol on es reproduïx l'opinió del rabi Moisès sobre l'extensió i profunditat de cada cel)⁽²⁶⁾, de St. Bernabè (martiritzat pels jueus)⁽²⁷⁾, St. Pere de les Cadenes (els jueus són venjats per l'aparició del diable sota l'aspecte de Moisès)⁽²⁸⁾, de l'Assumpció de la Verge (il·lustrada amb el miracle del nen jueu posat al forn pel seu pare)⁽²⁹⁾, recollit igualment per Gonzalo de Berceo a *Los Milagros de Nuestra Señora*⁽³⁰⁾ i de l'exaltació de la Sta. Creu (conversió del jueu que havia ferit la imatge del crucificat, accions miraculoses del Crist que rep tots els oprobis de la Passió i el bateig del jueu que es protegia amb el senyal de la creu)⁽³¹⁾.

La importància d'aquestes històries és determinant per a l'art, ja que trobaran una sortida gràfica a la iconografia, apareixent els personatges descrits com a contemporanis dels artistes. Retrobem en totes les inculpacions contra els jueus les mateixes que figuren a les disposicions legals i a les creences populars.

Els jueus eren el blanc de tan continuades i enèrgiques recriminacions per ésser considerats deïcides, responsables de la mort de Crist. Se'ls tractava així mateix de traïdors i hipòcrites, com ho fou Judas⁽³²⁾. La dispersió subse-

(20) *La légende dorée*, vol. I, Garnier-Flammarion, Paris, 1967, pp. 51-52.

(21) Op. cit., pp. 76-79.

(22) Op. cit., pp. 98-104.

(23) Op. cit., pp. 152-153.

(24) Op. cit., pp. 333-341.

(25) Op. cit., pp. 343-347.

(26) Op. cit., pp. 360-361.

(27) Op. cit., p. 394.

(28) Op. cit., vol. II, p. 38.

(29) Id., pp. 98-99.

(30) *Milagros de Nuestra Señora*. Bruguera (Libro clásico, 148), Barcelona, 1980, pp. 110-117.

(31) Op. cit., pp. 196-198.

(32) Gonzalo de Berceo, al miracle XVIII «Los judíos de Toledo» (v. 419), els atribueix els ma-

güent a la ruïna de Jerusalem donà origen a la llegenda del «jueu errant» Ahasverus, qui, per haver-se negat a acollir Jesús camí del Calvari fou condemnat a convertir-se en apàtrida i nòmada. Es simbolitzava d'aquesta manera el trist destí de tot un poble. La justificació que s'adduïa a la seva acceptació (fortament controlada) entre els cristians era que vivien en captiveri i servien de testimonis del mal i del triomf de la veritat proclamada per l'Església ⁽³³⁾.

Tal com s'establí al XVII concili de Toledo (s. VII), sota Ègica, els jueus passaven a ésser esclaus i se'ls privava de la possessió de tots els seus béns. Encara que aquesta segona disposició no fou totalment real, l'altra es ratificà als *Usatges*, redactats en temps de Ramon Berenguer I el Vell. Els sobirans protegiran gairebé sempre els jueus, però ho faran per considerar-los de la seva propietat (en qualitat de regalia) i pels beneficis que els reportaven.

La interdicció de la usura per part de l'Església implicà una enveja creixent respecte als prestadors jueus. Per ésser estimada com una activitat menyspreable, condemnada repetidament pels pensadors escolàstics (St. Tomàs d'Aquino, Duns Scot...), el propi Voragine introduí en la seva obra diferents passatges que hi feien al·lusió. Com ja hem assenyalat, per mitjà d'un miracle, un jueu que havia deixat diners a un cristià és convertit per St. Nicolau ⁽³⁴⁾. Més cruels se'ns apareixen els turments infligits al bisbe St. Fursy per haver acceptat un vestit d'un usurer (cal entendre que era jueu) que sofreix les penes de l'Infern ⁽³⁵⁾.

Entre les maledicències que s'adreçaven als jueus, les més freqüents al·ludien a l'escarni que es comentava que feien del Santíssim Sagrament i de la Passió de Crist. Se'ls imputaven profanacions de sagrades formes. L'hòstia era sotmesa a tots els suplicis suportats per Jesús: era apunyalada, flagel·lada, crucificada o inclús llançada dins una caldera bullent o enmig del foc. Es negava així el dogma de la transsubstanciació eucarística acordat al IV concili laterà (donat per suposat que no l'acceptaven, era una contradicció acusar-los de sacrílegs). Assolint una intenció apologètica i antiherètica, aquests sacrílegis s'incorporaven com a material de base de miracles atribuïts a sants molt celebrats.

El poble afirmava també impunement que feien mofa dels ultratges de Crist, en especial el divendres sant (quan en realitat eren ells qui havien de patir mals tractes), per mitjà de sacrificis de nens, d'escultures o d'imatges de cera. En relació amb això, trobem una disposició legal al *Código de las siete partidas* ⁽³⁶⁾, en la qual es penalitzava amb la mort el rapte i crucifixió de nens o de figures de cera. Gonzalo de Berceo exposa la revelació feta per la Verge a

teixos qualificatius: «Los que mala nazieron, falsos e traïdores», op. cit., p. 130.

(33) Aquest argument esgrimit per Sant Agustí es retroba al *Código de las siete partidas* (partida VII, títol XXIV, llei I).

(34) *La légenda dorée*, vol. I, pp. 51-52.

(35) Op. cit., vol. II, pp. 230-231.

(36) Partida VII, títol XXIV, llei II.

l'arquebisbe de Toledo durant la celebració de la missa de les humiliacions comeses contra Crist i repetides sobre una rèplica de cera ⁽³⁷⁾.

La Llegenda daurada ⁽³⁸⁾ refereix la conversió del jueu que havia ferit el crucificat amb l'espasa i dels altres hebreus que, després de trepitjar una creu, renoven sobre ella tots els oprobis de la Passió ⁽³⁹⁾.

La consideració que obtingueren com a metges fou interpretada malignament, sobretot al moment d'epidèmies. La gran pesta del 1348 desencadenà l'aversion ferotge covada des de temps enrera, davant la gran mortaldat que se'n derivà. Els jueus foren calumniats com a enverinadors de fonts, d'aliments i, en particular, de carns, degut a llur peculiar ritu seguit en degollar el bestiar i de preparar aquelles (carns «kasher» o rabinades) ⁽⁴⁰⁾.

En l'esfera ideològica, la contraposició Església-Sinagoga ⁽⁴¹⁾ s'evidencià amb el símil de la llum i les tenebres ⁽⁴²⁾. A l'efigie triomfant de la primera (amb un calze i un estendard) s'afrontava la personificació de la ceguesa en reconèixer Crist, representada per una dona amb els ulls benats.

Els jueus foren amb freqüència acusats de realitzar actes de bruixeria, obeint segurament al caràcter criptic que anà agafant el judaisme, davant les sovintejades mesures vexatòries rebudes. Cal fixar-se que les reunions de bruixes prenen el nom de la festa jueva (sàbat).

Junt amb els israelites es troba documentada la presència d'àrabs o sarraïns. La postura adoptada envers ells oscil·la adés cap el repudi com a població seguidora del dimoni, ho veiem als *Viatges* de Marco Polo, qui lloà la qualitat i bellesa dels productes musulmans, malgrat llençar invectives en referir-se a la religió i costums (crítica de la, segons ell, total permissivitat de les lleis de Mahoma).

L'evident preeminència de la cultura islàmica va influir, com sabem, alguns monarques com Alfonso X el Sabio, qui atragué nombrosos intel·lectuals a la seva cort o figures com el vescomte de Barcelona Berenguer Reverte (1154-1207) que signava amb lletres aràbiques.

La consciència antiislamita fou canalitzada i augmentada per l'acció de l'Església, que identificà l'islam amb el dimoni, fet de grans repercussions dins la iconografia.

L'altra ètnia diferenciada fisiològicament era la integrada pels negres o etiòps, denominació que incloïa tots els pobles africans de pell fosca i amb els quals es traficava, per considerar-los esclaus. L'estranyament que causava la

(37) *Milagros de Nuestra Señora*, miracle XVIII, pp. 128-133.

(38) Vol. II, p. 195.

(39) Id., pp. 195-196.

(40) Ja al canon XLIX del concili d'Elvira (303-309) es prohibia el consum per part dels cristians de les fruites de la terra si prèviament havien estat tocades per jueus.

(41) Aquesta imatge es traduïa iconogràficament amb aus nocturnes, com el mussol o l'òliba, turmentades per les picades d'altres de diürnes, tal com veiem en un capitell del claustre de la seu tarraconina.

(42) Aquest enfrontament es manifestà repetides vegades a través de les controvèrsies o discussions entre membres d'ambdues comunitats.

visió de llurs faccions a qualsevol occidental feia assimilar-les amb les del diable. Així mateix, a l'igual que els jueus, encarnaven les tenebres, a les quals s'oposava la lluminositat resplendent de les societats cristianitzades.

Els sers de semblant negroide eren titllats pels contemporanis europeus d'horribles, com ho féu Sant Isidor: «Etiopía recibe este nombre por el color de sus habitantes, a quienes ateza la proximidad del sol. (...) Posee numerosos pueblos, horriblos por su variado rostro y por su monstruoso aspecto.»⁽⁴³⁾ Marco Polo, al seu itinerari ens informa de diversos habitants de pell bruna. Associa el color amb la facultat de fer encanteris i amb la pràctica d'arts diabòliques⁽⁴⁴⁾. En referir-se als pobladors de l'illa de Çanghibar (de localització incerta) compara llur naturalesa amb els simis i amb els mateixos diables i assenyala també la lletjor de les dones⁽⁴⁵⁾.

A la *Llegenda daurada* tampoc són absents les al·lusions als etiops equiparats o identificats amb els dimonis: «(...) il se présente devant lui une troupe infinie de ces diables, noirs comme des Éthiopiens»⁽⁴⁶⁾; «Il vit un Éthiopien de haute stature, assis Sur un trône élevé, et entouré Nautres Ethiopiens debout, armés de lances et de bâtons»⁽⁴⁷⁾.

A més dels individus pertanyents pròpiament a la raça negra, la diversitat de matisos de pell existents entre els sarraïns permetia de calibrar el grau d'immoralitat i de maldat a través del seu to.

4. Representacions

a) Jueus

Els jueus apareixeran a l'art medieval com a personatges de l'Antic Testament, quan es juxtaposin els profetes (entre ells Moisès, portador de les taules de la Llei, recobertes de caràcters hebraics) amb els màrtirs, confessors i apòstols, tal com advertim al retaule de Grau Gener i Lluís Borrassà (a les cases del banc) procedent de Santes Creus i emplaçat actualment a la Seu de Tarragona (capella de la Verge de Montserrat).

La disputa de Jesús nen amb els doctors al Temple, reproduïda al retaule de Sixena (M.A.C., n.º 15916) ens presenta quatre jueus encaputxats amb llargues barbes, un pronunciat nas semític i severes vestidures. Sostenen llibres judaics i, a primer terme, un d'ells n'estripa uns fulls. Aquest passatge, molt similar iconogràficament al de la Predicació al temple de Jerusalem ens recorda l'interior d'una escola rabínica i anticipa les tan ardoroses i prolonga-

(43) *Etimologías*, vol. II. B.A.C., Madrid, 1983, XIV, 14.

(44) *Libro de las maravillas*. Anaya, Madrid, 1983, llibre I, LVIII, p. 98.

(45) Op. cit., llibre III, CXCIII, pp. 427-429.

(46) *La légende dorée*, vol. I, p. 172.

(47) Op. cit., vol. I, p. 349.

des controvèrsies entre membres de l'Església i de la Sinagoga, a fi d'obtenir conversions.

A l'escena de la captura de Jesús així com al Sant Sopar, gairebé l'únic personatge que es destaca és el traïdor Judas. Se l'agafa de perfil per a fer més visibles els seus trets racials. Ofereix un aspecte francament sinistre, amb un cap, a vegades cobert, del qual, sota el nas d'acusada curvatura, penja una barba punxeguda (de significació malèfica, serà també atribut dels sarraïns). Podem esmentar la serra del retaule de Joan de Tarragona (1359) dels Sants Joans (M.A.C., n.º 4351, procedent de Santa Coloma de Queralt) o el mateix episodi del retaule de Jaume Ferrer I, conservat al Museu Diocesà de Solsona. La perversitat de l'apòstol és accentuada de diferents maneres. Se'l posa de relleu, col·locant-lo davant la taula, aïllat dels restants comensals. Adopta postures delatadores de la seva falsia: assegut, agenollat o estirat per terra com un animal domèstic. La seva infidelitat és simbolitzada per l'acció d'escamotejar un peix (emblema de Crist) de la taula. Seguint la frase evangèlica de St. Joan que exposa com, immediatament després del mos ofert per Jesús, entrà en ell Satanàs (Jn., XIV, 26-27), és acompanyat, en rares ocasions, per un diable negre. A l'esmentat retaule de Sixena, el funest personatge s'arrapa a l'esquena de Judas, mentre aquest allarga la mà cap al plat (amb l'anyell místic). El caràcter repulsiu assignat al deixeble deslleial constituïa sens dubte una incriminació del comportament del poble jueu envers Crist.

Als Calvaris, els cavallers i àdhuc els soldats romans exhibiran faccions semítiques força caricaturitzades (l'exageració del nas i les orelles juntament amb el fet d'ensenyar els dents, en unes cares distorsionades, els confereix una aparença completament grotesca i malèvola), per a assenyalar el testimoniatge i la culpabilitat dels seguidors de la llei mosaica. El mateix aspecte és atorgat al lladre Gestas, qui es retorça amb brusques convulsions, dominat per la desesperació.

Arran de la promulgació del dogma de la Transsubstanciació (1215), s'exaltarà el sagrament de l'Eucaristia amb interessants temes iconogràfics. Es combatrà els heretges i infidels, entenent naturalment per aquests els enemics espirituals que tenien més a la vora, és a dir els jueus i en algun cas els islamites. Les mostres més dignes d'atenció al respecte són: els retaules de la Santíssima Trinitat de Vallbona de les Monges, el del monestir de Sixena (ambdós al M.A.C.) i el de Villahermosa del Rió (Castelló de la Plana, s. XV).

La presència divina en la sagrada forma es patentitzava a través de múltiples miracles. Entre les profanacions imputades als jueus una de les més habituals era la de l'hòstia apunyalada. A l'obra de Sixena, el profanador, després d'haver comprat l'oblada consagrada a una cristiana, la traspasa amb un coltell, fent-ne brollar abundosa sang. Al seu davant, el nen Jesús sorgeix de l'interior d'una caldera bullent, dins la qual aquell havia llençat la sagrada forma. A la dreta, distingim la seva dona (amb una rodella sobre el front) i el fill. Un altre apunyalament figura al retaule de Vallbona, on s'observa igualment una escena insòlita: quatre jueus es sortegen amb els daus la possessió d'una

forma, rèplica manifesta dels soldats que es jugaren les vestidures de Crist. Al retaule de Villahermosa del Río, després de ser acoltellada, l'hòstia és ferida de nou, a cops de martell.

Relacionat també amb l'Eucaristia és el requadre de l'al·ludit retaule de Vallbona en el qual un jueu, lligat de mans a un pal, és víctima del suplici de les flames, atiadades per dos saigs. Al seu costat, un dominic, que sosté una sagrada forma, l'amonesta o intenta convertir-lo⁽⁴⁸⁾. Cal remarcar que a les obres dedicades a la vida de St. Domènec s'hi localitzen nombroses representacions que es refereixen a la seva tasca proselitista (conversió d'heretges), com, per exemple, al frontal procedent de l'església de St. Miquel de Tamari-te de Litera (Osca, M.A.C.).

D'entre les il·lustracions hagiogràfiques són innumerables les relatives a predicacions als infidels⁽⁴⁹⁾ o a controvèrsies sostingudes amb els rabins a la sinagoga (els oponents, vençuts, ploren i esquincen els seus llibres). Les discussions més conegudes corresponen a Sant Esteve, qui fou finalment martiritzat pels jueus⁽⁵⁰⁾.

El descobriment al Gòlgota de les tres creus per Santa Elena, mare de l'emperador Constantí, es produí gràcies a la intervenció (forçada) del jueu Judas i en presència d'altres hebreus, que s'havien resistit a revelar l'indret de la troballa. Aquestes seqüències, pintades a la predel·la de Sant Guillem i Santa Elena del Museu Diocesà de Mallorca, estan magníficament reproduïdes als murals del reracor de la catedral de Tarragona. Al compartiment superior, Judas (amb la inscripció «Jueu» i la rodella sobre el pit) és introduït dins un pou (o retirat) perquè es decideixi a indicar el lloc on foren enterrades les creus. A sota, dos personatges vestits de fosc i amb la corresponent rodella (el de l'esquerra torna a representar Judas i portra el mateix «títulos») assisteixen a l'exhumació de la Santa Creu.

També és d'un gran interès el retaule de Sant Miquel Arcàngel, a la capella patronímica de la catedral tarragonina (atribuït a Bernat Martorell). A la primera de l'esquerra de les cinc cases del bancal, Judas resta ben caracteritzat (a la captura de Jesús) fins a caure en la caricatura, retallant-se el seu perfil amb nitidesa. L'escena següent ens mostra Pilats assegut en un tron, darrera el qual s'agrupen diversos personatges. Distingim tres jueus amb crescudes barbes i amb el cap amagat dins un caperó. El del costat de Jesús l'asse-

(48) Cal assenyalar que Innocenci III, al IV concili laterà (1215) crea la Inquisició episcopal per a perseguir les heretgies i l'any següent ordena a St. Domènec de Guzmán la constitució del Tribunal de la Fe a Tolosa. El 1231, el seu successor Gregori IX estableix la Inquisició papal, confiant-ne l'ofici a l'ordre dels dominics, qui tenien com a missió la lluita contra els incrèduls i heretges, per mitjà de la predicació ambulante.

(49) Com al retaule dels Sts. Joans de Bernat Martorell, procedent de Vinaixa (M.A.C., n.º 64045). Entre els assistents, junt amb els homes barbuts i de nas aguilenc, s'observen dones amb una rodella al front (una d'elles amb la cara mig tapada per un vel).

(50) Està representat als retaules: d'Arnau Bassa (M.A.C., n.º 44527), dels Serra (M.A.C., n.º 3947) i del mestre de Badalona (M.A.C., n.º 15824).

nyala amb dit acusador. A la coronació, un altre jueu participa a l'ultratge, amb una canya a la mà, impassible al curs de l'acció.

Hem d'afegir al mateix temple un exemplar d'una rellevant qualitat artística: el retaule de l'altar major, obra de l'escultor Pere Johan. La predel·la, dedicada a la vida de Santa Tecla, conté el miracle consistent en no poder ésser arrossegada per una parella de bous. Les figures integrades a la composició expressen clarament llur ràbia i malignitat. Per damunt de la màrtir distingim un dels jutges amb barba rinxolada i nas recorbat. Col·locats sobre peanyes destaquen igualment les estàtues de Josep d'Arimatea i de Nicodem.

b) Arabs

Pel que fa als àrabs, serà tradicional de representar-los escometent els cavallers cristians. Les escenes de la Reconquesta són efectivament força freqüents, en especial a la decoració dels sostres d'esglésies i palaus senyorials i a les pintures murals de construccions de tipus civil i militar. Els musulmans es distingeixen fàcilment de llurs adversaris per les armadures, sobretot per les simitarres⁽⁵¹⁾, escuts⁽⁵²⁾, cascos punxeguts⁽⁵³⁾ o solament turbants sobre un casquet⁽⁵⁴⁾, estendad⁽⁵⁵⁾ i per les insígnies⁽⁵⁶⁾ traçades damunt els darrers, els escuts, les gualdrapes de les muntares, els elms o inclús sobre les embarcacions, quan es tracti de combats navals⁽⁵⁷⁾.

En un medalló terminal del cadirat de cor de Tarragona, la crueltat dels genets musulmans és transposada en un centaure sagitari, amb un cobricap de puntes voleiants i un gran bigoti, a punt de disparar l'arc⁽⁵⁸⁾.

Adequant-se a una temàtica més popular, un àbac del claustre de la catedral serveix de suport a una baralla cos a cos, en què els contrincants s'estiren les barbes.

Junt amb aquestes plasmacions gràfiques d'aventures bèl·liques, se'n compten moltes altres pertanyents a aspectes de la vida cortesana. Es manifesta per dones abillades amb almeixies i amb el cap embolicat per tovalloles⁽⁵⁹⁾, que toquen instruments de corda com ravells i llaüts. Acompanyant

(51) Com veiem en un plafó paredor del sostre de Terol.

(52) Rodelles, com als frescos del palau Aguilar (M.A.C., n.º 71447-71448) i al sostre de Terol o de forma més o menys ovalada, com en una plaqueta procedent del palau del marquès de Llió (M.A.C., n.º 113149).

(53) Com al sostre de Terol.

(54) A les pintures murals del palau Aguilar i a l'esmentada plaqueta del de Llió.

(55) De perfil lobulat i retallat, com als frescos del palau Aguilar.

(56) Estrelles de sis puntes (adopció de l'emblema jueu conegut com estrella de David o senyal de Salomó, per indicar segurament que els seus portadors són infidels com els israelites), com al sostre de Terol i als frescos del palau Aguilar, on també advertim una tortura, una mitja lluna, un cercle lobulat...

(57) Com a les pintures murals d'un castell de l'Urgellet (M.A.C., n.º 68712).

(58) Aquest motiu decoratiu reproduceix probablement el signe zodiacal.

(59) Biga paredera del sostre de la sagristia, a la cat. de Tarragona. Aquest tipus de representacions de dones músiques es força habitual en peces de ceràmica i marfil.

els temes de música, delicades figures executen balls orientals amb ajuda de llargues peces de roba acabades en sarrells ⁽⁶⁰⁾. Poden descobrir-se igualment motius extrets de la intimitat de l'harem, com la mora ajaguda sobre coixins, que és ventada amb un flabell per un criat, el qual descorre alhora una cortina ⁽⁶¹⁾.

En certs llocs, s'hi agreguen escenes que descriuen les activitats dels artesans sarraïns: pintors ⁽⁶²⁾, fusters ⁽⁶³⁾ i altres oficis ⁽⁶⁴⁾.

La sorpresa i admiració que causaven animals com el camell i l'elefant, emprats a Orient com a bèsties de càrrega i com a mitjà de transport, motivaren que se'ls incorporés a la decoració per la nota d'exotisme que aportaven. L'elefant (descriu a les *Etimologies* de St. Isidor i als *Bestiaries* ⁽⁶⁵⁾) gairebé sempre era sobremuntat per una torre o castell, sovint emmerletat, al qual es referia també el viatger venecià Marco Polo ⁽⁶⁶⁾. Quant al camell o dromedari, no apareix sol, sinó que habitualment porta sobre el seu llom geperut guies proveïts de fuet ⁽⁶⁷⁾. A les pintures murals d'un castell lleidatà (M.A.C., n.º 68712), dos camells enllaçats a un cavall que els precedeix, suporten al seu damunt dones instal·lades dins pavellons o «howdes». Ajustant-se a la descripció dels mercaders que travessaven el gran desert de Lop (Gobi) feta per Marco Polo ⁽⁶⁸⁾

localitzem en un capitellet ⁽⁶⁹⁾ un nen nu cavalcant un dromedari, que porta una campaneta penjada del coll (imprescindible per a no extraviar-se). Al cadirat de la catedral de Barcelona, un medalló reproduïx un motiu idèntic al consinat.

Els mapamundis medievals oferien delicioses imatges dels pobladors d'Àrabia i de l'Índia que es transmeteren i imitaren arreu.

- (60) Es una altra biga de l'exemplar anterior observem un àrab i un etiop que flanquegen un escut.
- (61) Aquesta escena decora un àbac de la galeria sud del claustre de la catedral de Tarragona.
- (62) Al sostre de Terol, en tres compartiments diferents es recullen les operacions de moldre els pigments i d'aplicar-los sobre plafons similars als de la coberta. Aquestes tasques eren efectuades per dones, ja que era corrent que es dediquessin a arts decoratives, sobretot a la ceràmica.
- (63) Al mateix lloc es reproduïx (en vuit requadres) el procés de construcció de l'embigat, a través de la feina dels fusters i talladors (amb vestits llistats). S'hi veu l'ús d'aixes, maces, de la gúbia, serra manera, llinyola...
- (64) En dos hexàgons allargats corresponents al sostre que comentem, una dona, amb la boca tapada per la toca, aixeca amb una corda una espècie de cabàs i barreja en un recipient el seu contingut així com el d'una galleda.
- (65) En aquestes obres s'atribuïen a l'elefant uns costums totalment insòlits i imaginaris.
- (66) Aquesta imatge era àmpliament difosa pels tapissos i teixits orientals. Al claustre de la cat. de Tarragona trobem dos elefants (sense castell) afrontats, en un àbac de la galeria nord i un altre (amb torre) que serveix de mènsula, a l'ala oriental.
- (67) Al mateix indret un capitell mostra dos dromedaris i una cria. Sobre un d'ells sea una figura grotesca. Eixarrancat sobre els colls dels dos animals principals, en trobem una altra i damunt del segon, s'hi veuen dos homes amb babutxes (un agafant la brida i amb un fuet) que alleta el petit.
- (68) *Libro de las maravillas*, llibre I, LVII, pp. 109-110.
- (69) Del cadirat de cor de la seu tarragonina.

De manera totalment anacrònica i incongruent, els àrabs assisteixen junt amb els israelites a la crucifixió de Crist ⁽⁷⁰⁾ o als martiris de sants. Compareixien com a testimonis ⁽⁷¹⁾ i participaven del sadisme dels torturadors, reflectit en els trets i expressions de les cares: barbes punxegudes (a vegades bipartides), boques badades per ensenyar les dents i fent ganyotes repulsives. Tanmateix, molt sovint, resulta impossible de reconèixer les faccions car la superstició popular ha impel·lit a anul·lar-les a còpia de ratlles, juntament amb les parts del cos causants de l'acció retratada, a fi de deturar-la ⁽⁷²⁾. Responent a l'evolució de la moda, van coberts amb riques vestidures i amb turbants del centre dels quals emergeixen llargs cons o barrets arrodonits ⁽⁷³⁾.

Els àrabs també s'incorporen a la iconografia religiosa medieval, com a representants de les heretgies ⁽⁷⁴⁾.

c) Negres

L'aparició de negres és escassa, encara que en trobem alguns casos esporàdics. Cal diferenciar entre la temàtica profana: ballarins ⁽⁷⁵⁾, criats a càrrec dels camells ⁽⁷⁶⁾, guerrers ⁽⁷⁷⁾, retrats ⁽⁷⁸⁾... Hem d'anotar igualment la introducció de negres en episodis de contingut religiós: associats als àrabs, són combatuts com a heretges ⁽⁷⁹⁾, instigadors de profanacions ⁽⁸⁰⁾, testimonis insensibles ⁽⁸¹⁾ o àdhuc com a torturadors ⁽⁸²⁾.

(70) Serrera del retaule de St. Miquel del temple esmentat.

(71) Al mateix retaule, per darrera el sitial de Pilats sorgeixen caps coberts a la manera oriental (v. foto 1). A l'escena de la coronació, la figura que sosté la corona d'espines, amb la cara bàrbarament ratllada, també porta un turbant. Un dels jutges present al martiri dels bous (ret. de Pere Johan) i que s'esquinça la roba, a més d'una llarga barba duu un elevat barret cònic amb turbant.

(72) Exemple força representatiu n'és el ret. de St. Miquel de la catedral.

(73) Aquest tipus el retrobem a les miniatures turques, per influència mongòlica.

(74) Com veiem al combat de St. Miquel (amb l'espasa) contra els heretges, als retaules de: Tarragona, Cruïlles (de Lluís Borrassà, al M. d'Art de Girona) i al procedent de Castelló d'Empúries (al mateix museu).

(75) Al sostre de la cat. de Tarragona.

(76) A les pintures murals del castell de l'Urgellet (M.A.C., n.º 68712).

(77) Als frescos al·lusius a la conquesta de Mallorca, observem sarraïns negres lluitant conjuntament amb altres de pell clara.

(78) En un medalló del cadirat de cor de la seu barcelonina s'hi encabeix un bust de perfil i en un respallier del de Nájera en veiem dos d'afrontats (un cobert per un turbant).

(79) Al retaule de St. Miquel de la catedral de Tarragona en distingim un armat amb l'escut i la simitarra i un de mort i trossejat, per terra.

(80) Retaule de Sixena, escena de dona pecadora.

(81) A la biga del M.A.C. n.º 15833, de procedència desconeguda, tres personatges de pell colrada contemplen el pas de Jesús sota la creu. A la mateixa escena del retaule de Bernat Martorell dedicat a St. Vicenç Màrtir (M.A.C., n.º 15797), un negre toca una trompa. A la captura de Jesús del retaule del mateix autor de la catedral de Tarragona, un altre negre sosté la llanterna i a la predicació de St. Pau (retaule de Pere Johan) en descobrim un que sosté un infant (v. foto 2).

(82) A la biga abans citada.

5. Transposició de trets racials a figuracions grotesques o demoníaqes

Ultra les representacions d'individus de diferents ètnies que compartien unes mateixes terres i les dels pobles considerats monstruosos, per la llunyania i misteri que evocaven ⁽⁸³⁾, seria força temptador de seguir el procés d'apropiació dels trets racials amplificats i combinats en sers diabòlics o grotescos. D'una manera general, els dimonis tindran la pell fosca, el nas aguilenc o aixafat, cabells rullats i barbetes punxegudes (relacionables igualment amb la dels boccs de tan negativa significació). Esmentem també que a la psicòstasi, l'ànima dolenta es corporifica en un negre, auxiliat per un dimoni del mateix color.

(83) Els problemes d'espai no ens permeten de referir-nos a exemplars concrets.

FOTO 1. Jesús davant Pilats, voltat de jueus i moros.
Retaule de Sant Miquel Arcàngel, atribuït a Bernat Martorell (Catedral de Tarragona).

FOTO 2. Predicació de Sant Pau, en presència d'un negre i orientals. Retaule de Pere Johan (Catedral de Tarragona).

